

yet'in ilân edilmesiyle dilenmeleri yasaklanmıştır.

BİBLİYOGRAFYA:

Ergun, *Antoloji*, II, 121; Ali Rıza Bey, *Bir Zamanlar İstanbul* (haz. Niyazi Ahmet Banoğlu), İstanbul, ts. (Tercüman 1001 Temel Eser), s. 85-86; Musâhipzâde Celâl, *Eski İstanbul Yaşayışı* (İstanbul 1946), İstanbul 1992, s. 123-124; Abdülaziz Bey, *Osmanlı Âdet, Merasim ve Tabirleri* (nşr. Kâzım Arısan — Duygu Arısan Günay), İstanbul 1995, II, 319-320; Sertoğlu, *Tarih Lügati*, s. 124; Rıza Tevfik, "Asrî Goygöyücler", *Aydede*, sy. 46, İstanbul 1338; Tâhirülmevlevî, "Muharremü'l-Harâm", *Mahfel*, sy. 3, İstanbul 1339, s. 45-49; Ercümend Ekrem Talu, "Goygöyücler", *Resimli Tarih Mecmuası*, III/36, İstanbul 1952, s. 1928-1930; Cemâleddin Server Revnaköğlu, "Yûnus'un Bestelenmiş İlahileri Nerede ve Nasıl Okunurdu", *TY*, sy. 319 (1966), s. 130; Efdalüddin, "Aşure Goygöyücleri", *İTA*, I, 614; Pakalın, I, 673-674; "Dilenciler (Goygöyücler)", *TA*, XIII, 271-272; Halil Can, "Dini Müzik - 5 -", *MM*, sy. 296 (1974), s. 21; "Goygöyücler", *TDEA*, III, 345-346; Uğur Gökteş, "Goygöyücler", *DBİstA*, III, 404.

NURİ ÖZCAN

GÖK

(bk. SEMA).

GÖK KUŞAĞI

Güneş ışınlarının atmosferdeki su zerrecikleri geçerken kırılması sonucunda meydana gelen çok renkli yay takımı.

Türkçe'de "ebem kuşağı", "alkım" ve Arapça "alâimü's-semâ"dan bozma "eleğimsağma" adlarıyla da anılan gök kuşağına klasik Arapça metinlerde daha çok "kavs-i kuzah" denildiği görülmektedir. Eski çağlara doğru gidildikçe dini-mitolojik anlamlar yüklenen "kavs" ve "kuzah" kelimeleri, İslâm kültüründe genellikle meteorolojik bir hadisenin veya bunu inceleyen ilmin adı olmuş (*Keşfü'z-zunûn*, II, 1362) ve bu olaya tabiat ilimleri açısından açıklamalar getirilmiştir.

Kavs, Mezopotamya çivi yazılı belgelerle Ahd-i Atık'te de adına rastlanan ve tasvir sanatlarında omuzunda yay, elinde yıldırım demetiyle resmedilen bir Edomî-Nabatî tanrısıdır. Fırtına tanrısı olduğu anlaşılan Kavs, eski Arap tanrıları sisteminde (panteon) yay çeken sakallı bir erkek şeklinde tasavvur edilmiş, sonraları ise bereketli yağmurları yağdırdığına inanılan gök kuşağı ile sembolleştirilmiştir. "Sarı, kırmızı ve yeşil renklerden oluşan kuşak" anlamına gelen kuzah kelimesi kavsın yanına bu tanrıya ait bir niteliği belirtmek için göçebe Arap-

lar'ca eklenmiş olmalıdır. Ancak bu kelimenin giderek belirtilen tanrının kendisini ifade etmeye başladığı anlaşılmaktadır. İbn Abbas'tan, "Kuzah'ın kavsı demeyin, çünkü Kuzah bir şeytanın adıdır; Allah'ın kavs-i deyin" şeklinde aktarılan bir söz (Câhiz, I, 341; krş. Yâkût, IV, 341), ilk devir müslümanlarının bu terimin Câhiliye mitolojisiyle ilgisinin farkında olduklarını göstermektedir. Nitekim Nöldeke, Kuzah'ın şeytan olarak da anılmasını benzeri bir mülâhazaya bağlamakta ve kavs-i kuzah teriminin eski Edomî tanrısıyla ilgisinin bulunduğu inanmaktadır. Ayrıca Yâkût'un da işaret ettiği üzere (a.y.) Kuzah, Câhiliye Arapları'nın Müzdelife'de kutsal ateş yaktıkları bir yerin adıdır (*ERE*, I, 660-661). Ahd-i Atık'teki tufan kıssasında, "Yayımı buluta koydum ve benimle yerin arasında bir ahid alâmeti olacaktır ve vâki olacaktır ki yerin üzerine bulut getirdiğim zaman yay da bulutta görünecektir" denilmektedir (Tekvîn, 9/13-14). Buna göre gök kuşağının bulut üzerine konulması (işî biten yayın yerine asılması), Allah'ın yeryüzünde bir daha tufan halk etmeyeceği yolundaki ahdinin bir alâmetidir.

Gök kuşağını ilk defa tabiat ilminin konusu olarak ayrıntılı bir incelemeye tâbi tutan Aristo olmuştur. Atmosferde bulunan su zerrecikleri ile gök kuşağının oluşması arasındaki ilişkiyi tesbit eden filozof, güneşle gözlemci ve yayın görelili konuları arasındaki geometrik bağlantıyı da biliyordu. Ona göre gök kuşağının oluşmasında yalnızca yansıma etkiliydi ve buna havadaki nemin yoğun olduğu yerde güneş ışınlarının yansımaları sebebiyet veriyordu. Aristo'nun İslâm kaynaklarında *el-Âşârü'l-ʿulviyye* adıyla tanınan *Meteorologica* adlı eseri, modern anlayış bakımından geçersiz olsa da tabiat ilmi açısından ortaya konmuş bir gök kuşağı teorisinin İslâm dünyasında tartışılmasına yol açtığı için önem taşımaktadır (Kaya, s. 158-159; ayrıca bk. Sezgin, s. 113). *İhvân-ı Safâ Risâleleri*'nde gök kuşağının tabii bir hadise niteliğiyle ele alınışı buna bir örnektir. Olayın güneş ışınlarının atmosferde kesif halde bulunan su zerreciklerini aydınlatarak yansımada meydana geldiğini ileri süren İhvân-ı Safâ, kuşağın dıştan içe doğru taşıdığı kırmızı, sarı, mavi ve yeşil renklerle dört tabiat, dört ahlâk ve hatta dört mevsim arasında sembolik tekabülîyetler kurar; ayrıca bu renklerin az veya çok oluşunun halk arasında belli kehanetlerle yorumlandığını ve esasen gök kuşağının firâset ilmiyle de

yakından ilgisinin bulunduğunu belirtir. İhvân-ı Safâ gök kuşağının, güneşin gökyüzündeki konumuna göre tam veya eksik bir çember şeklinde görüldüğünün ve renk sırası ilkinin tersi olan ikinci bir kuşağın da teşekkül edebileceğinin farkındadır; ancak bundan ötedeki açıklamaları fizik ve geometri âlimlerine bırakır (*Resâʾil*, II, 77-78). İbn Sînâ da gök kuşağı üzerine ilginç gözlemler yapmış, fakat olayın açıklanmasında Aristocu çizgiyi takip ettiği için sadece yansımayı esas almanın ortaya çıkardığı bazı teorik güçlüklerle karşılaşmıştı. Bununla birlikte onun gök kuşağındaki renklerin açıklanışıyla ilgili Aristocu tezleri yetersiz görüp neredeyse bütünüyle reddettiği, bu arada kendisinin de başarılı olamadığını samimiyetle ifade ettiği bilinmektedir (Sayılı, s. 236-241).

İbn Sînâ'nın çağdaşı İbnü'l-Heysem konuyla ilgili incelemelerini *Maqâle fi'l-hâlê ve kavsi kuzah* adlı eserinde ortaya koymuş, ancak o da olaya yalnızca yansıma açısından yaklaşarak meydana gelen görüntüyü yine ışığın kesif ve nemli hava veya buluttan oluşan içbükey bir küresel yüzeyde yaptığı yansımayla açıklamıştır. Halbuki gök kuşağının meydana gelmesinde diğer temel unsuru teşkil eden ışığın kırılması olayını biliyordu ve bunu *Maqâle fi'l-küretü'l-muhrika* adlı eserinde ele alıp incelemişti. İbnü'l-Heysem'in bu iki çalışmasının, daha sonra Kutbüddin eş-Şîrâzî'nin öğrencisi Kemâleddin el-Fârisî'nin (ö. 720/1320) modern görüş bakımından hayranlık uyandıran açıklamalarına hareket noktası teşkil ettiği anlaşılmaktadır (Sabra, VI, 195, 205, 208; Topdemir, *Bilim Felsefe Tarihi*, sy. I, s. 190-193). Gök kuşağı olayının İslâm Ortaçağı'nda tek doğru ve parlak açıklamasını ortaya koyan Fârisî, İbn Sînâ'nın bir su damlası ile içi su dolu bir cam küre arasında daha önce kurduğu benzetmeden hareket etmek ve İbnü'l-Heysem'in "yakan küre" (el-küretü'l-muhrika) deneylerini göz önünde tutmak suretiyle teoriye küresel ortamda, aralarında bir yahut birkaç yansımının vuku bulduğu iki kırılma açıklamasını dahil etti ve iki kırılma arasındaki bir ve iki yansımayı ayrı ayrı tanımlayarak bunları ışın konileri terminolojisi içinde ayrıntılı bir tarzda ortaya koydu. Bu teorisini test etmek için de daha sonra Descartes tarafından tekrarlanacak olan "karanlık oda" (camera obscura) düzeneğine başvurup karanlık bir odada güneş ışınlarıyla aydınlatılan cam bir küre üzerinde ışığın durumunu gözlemledi. Yarı şeffaf

GÖK ORDA HANLIĞI

1227-1328 yılları arasında doğuda
İrtiş ırmağı, güneyde Hârizm bölgesi
ve Siriderya boylarına kadar uzanan
bölgede hüküm süren sülâle.

bir perde ile kapatılan kürenin bir kırılma, bir yansıma ve tekrar bir kırılmaya mâruz bıraktığı ışınların, merkezi kürenin merkeziyle güneşi bağlayan eksenin üzerinde olan bir yay, daha çok ışık geçiren bir perde ile kapatıldığında da gök kuşağının bütün renklerini sergileyen bir çember meydana getirdiğini tesbit etti. Ayrıca bu çemberi, küreden yansıdıktan sonra ikinci defa kırılan ışınların oluşturduğunu ortaya koydu ve aynı düzeneği iki kırılma arasındaki iki yansıma için de uyguladı. Böylece modern terminolojide birincil ve ikincil gök kuşağı denilen renkli yay takımlarını açıklamış oluyordu. Kernâleddin el-Fârisî'nin bu açıklamalarına yer verdiği ve aslında İbnü'l-Heysem'in *Kitâbü'l-Menâzır*'inin yeni bir yorumu olan *Tenkihü'l-menâzır li-dav'il-başar ve'l-beşâ'ir* adlı eseri İslâm bilim tarihinin en parlak ve en orijinal ürünlerinden biridir. Fârisî'nin yaşadığı dönemde Batı'da ondan bağımsız olarak Freiburglu Theodoricus da gök kuşağı üzerine aynı ilmî başarıyı göstermiştir. Bu durum, herhalde ikisinin de İslâm dünyasındaki üstün optik çalışmalarından elde edilen aynı sonuçlara, özellikle de İbnü'l-Heysem'in tesbitlerine dayanmış olmasıyla açıklanabilir (Topdemir, *Bilim Felsefe Tarih*, s. 191).

BİBLİYOGRAFYA :

Câhiz, *Kitâbü'l-Hağevân*, I, 341; İhvân-ı Safâ, *Resâ'il*, Beyrut 1376-77/1957, II, 77-78; Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân*, IV, 341; *Keşfü'z-zunûn*, II, 1362; C. Boyer, *The Rainbow: From Myth to Mathematics*, New York 1959, s. 127-129; R. B. Y. Scott, "Rainbow", *IDB*, IV, 6-7; A. I. Sabra, "İbn al-Haytham, Abû 'Alî al-Hasan İbn al-Hasan", *DSB*, VI, 195, 205, 208; R. Rashed, "Kamâl al-Dîn Abû'l-Hasan Muhammad İbn al-Hasan al-Fârisî", *a.e.*, VIII, 212-219; Mahmut Kaya, *İslâm Kaynakları Işığında Aristoteles ve Felsefesi*, İstanbul 1983, s. 158-159; Fuad Sezgin, *Muḥâḍarât ft târîḥi'l-ʿulûmi'l-ʿArabîyye ve'l-İslâmîyye*, Frankfurt 1984, s. 113; Aydın Sayılı, "İbn Sînâ'da Işık, Görme ve Gökkuşağı", *İbn Sînâ: Doğumunun Bininci Yılı Armağanı*, Ankara 1984, s. 236-241; E. Wiedemann, "Über die Brechung des Lichtes in Kugeln nach Ibn al-Haitam und Kamal al-Din al-Fârisi", *Sitzungsberichte der physikalisch-medizinischen Societät in Erlangen*, XLII (1910), s. 15-58; a.mlf., "Theorie des Regenbogens von Ibn al-Haitam", *a.e.*, XLVI (1914), s. 39-56; a.mlf. — T. Fahd, "Ḳaws Ḳuzaḥ", *El²* (İng.), IV, 803-805; Hüseyin Gazi Topdemir, "Kemâlüddîn el-Fârisî'nin Gökkuşağı Açıklaması", *DTCFD*, XXXIII (1990), s. 477-492; a.mlf., "İbnü'l-Heysem'in Optik Araştırmaları", *Bilim Felsefe Tarih*, sy. 1, İstanbul 1991, s. 174-194; Zdenek Sekera, "Rainbow", *EBr*, XVIII, 1130; Th. Nöldeke, "Arabs [Ancient]", *ERE*, I, 660-661.

HÜSEYİN GAZİ TOPDEMİR

Doğu Deştikıpcak denilen bölgede hâkimiyet kuran ve Orda İçen adıyla da anılan sülâle Cengiz Han'ın oğullarından Cuci'nin soyundan gelir. Cengiz Han Cuci'yi Hârizm ülkesinin zaptından sonra İdil ırmağının doğu bölgesine göndermiş, 1225 yazını geçirmek üzere gittiği İrtiş ırmağı boyundan dönüşü sırasında, 1222'den beri burada bulunan Cuci Han'a yurtluk olarak Doğu Deştikıpcak ve Hârizm bölgelerinin idaresini bırakmış ve "Büyük Orda"nın tesisiyle "Altıntaht"ın kurulmasını da emretmişti. Böylece daha sonra ortaya çıkacak olan dört ulustan birincisi Cuci adına kurulmuş, onun neslinden gelenlerin hüküm sürecekleri bölge de ayrılmış oluyordu. Cuci Han, 1227 yılında Cengiz Han'dan altı ay önce av esnasında attan düşerek ölünce arkada hatun ve odalıklarından olma kırk kadar oğlu kalmıştı. 1222-1227 yılları arasında, kendi adıyla anılacak olan ulusun kuruluşunu başlatan Cuci Han'ın ölümünden sonra iki oğlu Orda ile Batu tahta kimin geçeceği hususunda anlaşamadılar. Kaynaklara göre bu anlaşmazlık tahtı birbirlerine ikram etmelerinden kaynaklanıyordu. Bunun üzerine Cengiz Han Batu için "Altın Busagalı Ak Orda"yı, Orda için de "Gümüş Busagalı Gök Orda"yı kurdurdu; Batu'ya Sayın Han, Orda'ya da İçen Han lakaplarını verdi. Cengiz Han'ın taksimine göre Doğu Deştikıpcak (sol kol) Orda İçen Han'a, İdil Boyu ve zaptı kararlaştırılan Batı Deştikıpcak da (sağ kol) Batu'ya yurt olarak verilmişti. Bu bölünme iki ayrı hanlık gibi görünürse de gerçekte öyle olmayıp sol kolun sağ kola bağlı kalması şeklinde anlaşılmalıdır. Burada eski Türk devletlerinde rastlanan ikili idare tarzı uygulanmıştır. Cuci ulusundaki bu iki kanat için aynı zamanda Ak Orda ve Gök Orda tabirleri kullanılmış ve bunlar yaygınlık kazanmıştır. Ak Orda kolu Sayın Han ve onun neslinden gelenleri, Gök Orda kolu da Orda İçen Han ve oğullarının hâkimiyet bölgelerini ifade etmekteydi. Burada altın "ak", gümüş "gök" renklerini belirtmek için kullanılmıştır. Altının gümüşe üstünlüğü ima edilerek Gök Orda Ak Orda'ya yani Altın Orda'ya bağlanmıştır.

Sol kola han olan Orda İçen, yaşça büyük olmasına rağmen kardeşi Batu Han'a

tâbi olarak hareket eder ve yarlıklarında onun ismine kendisinden önce yer verirdi. Kendisine Odar, Tokay Timur, Şinkur ve Sengüm gibi sol kol "oğlanlar"ı yardımcı olurdu. Orda İçen Han öldükten sonra tahta oğlu Konggiran geçti. Onun çocuğu olmadığından ölünce yerine Sertaktay'ın oğlu Kulçi (Koyunçi) getirildi. Bunun lakabı Toruk Han idi. Kulçi'nin Bayan (Nayan), Başkırtay, Çigan-Buka ve Mutuday adlarında dört oğlu vardı. Kulçi'den sonra hanlığa Bayan getirildi. Bayan Han döneminde iç mücadeleler başladı. Özellikle akrabalarından Hülâgû'nun torunu Timur Buka'nın oğlu Köplek iç muhalefetin ileri gelenlerindendi. Bayan Han'ın bilinen oğulları Şadi, Sası Buka, Tekne ve Salciyutay'dı. Sası Buka babasından sonra Gök Orda'ya han oldu. Onun döneminde Ak Orda'nın başında da Tokta (Toktoga) Han (1291-1313) bulunuyordu. Sası Buka muhtemelen Özbek Han'ın (1313-1340) ilk yıllarında vefat etmiştir. Zira Özbek Han'ın yardımıyla Sası Buka'nın oğlu İrzen Gök Orda'ya han olmuştu.

İrzen Han hâkimiyet bölgesinde yer alan Otrar, Sabran, Cend ve Barçkend gibi şehirlerde imar faaliyetlerinde bulunmuş, buralarda camiler ve mescidler inşa ettirerek hayır işlerine ağırlık vermişti. Vefatı 1320-1327 yılları arasındadır. Darbedilen paralardan anlaşıldığına göre 1327'de Gök Orda tahtında İrzen'in oğlu Mübârek Hoca vardı. Gök Orda'nın merkezi olan Sıgnak şehrinde Mübârek Hoca'nın 1327-1328 yıllarında kendi adına para darbettirmesinin anlamı sağ koldan ayrılması demekti ki bu durum Deştikıpcak'ta karışıklığa yol açmıştı. Özbek Han müdahale ederek bu isyan hareketini sert bir şekilde bastırdı. Mübârek Hoca kaçmak zorunda kaldı ve daha sonra Altay dağlarında vefat etti. Özbek Han'ın, Gök Orda'ya oğlu Tini Bek'i tayin ederek burayı doğrudan kendine bağlamasıyla Gök Orda kolu son buldu (1328). Bu tarihten itibaren tam anlamıyla merkeze bağlanan Doğu Deştikıpcak, daha sonra Cuci'nin beşinci oğlu Şiban Han evlâdının yeni bir ulus meydana getirerek "Şiban ulusu" veya "Özbek ulusu" adıyla bilinen boyun hâkimiyetine girdi.

Gök Orda hanları gümüş aksamı "gök otağ"da otururlardı. Cuci ulusundan Ak Orda Hanı Berke (1257-1266) müslüman olan ilk han olduğu gibi Özbek Han'dan itibaren de bütün sülâle İslâmiyet'i kabul etmiştir. Aslında bölgeye İslâmiyet'in